

Grænser for demokrati – Den borgerlige renæssance og reaktionen mod livsformsdemokratiet

AF JESPER VESTERMARK KØBER

SLAGMARK #85

SIDER: 155-176

I sidste fjerdedel af det 20. århundrede skiftede de politiske og ideologiske magtforhold i Danmark. Efter en længerevarende periode som politisk drivkraft oplevede Socialdemokratiet fra 1970'erne en ideologisk og vælgermæssig krise.^{1 + 2} I stedet satte borgerlige politikere og meningsdannere væsentlige aftryk på indretningen af den offentlige sektor og debatten om centrale politiske begreber som folk, nation og kultur. I forlængelse af velfærdsstatens økonomiske vanskeligheder i 1970'erne nytænkte en række markante unge Venstrepolitikere dansk liberalisme og lagde ideologiske byggesten til reformer, der i de efterfølgende år forsøgte at begrænse det offentlige forbrug og indføre konkurrencemekanismer i den offentlige sektor.³ Sideløbende hermed, og fra 1995 med Dansk Folkeparti i spidsen, opnåede for-

1 Stor tak til Jacob Jensen for gode diskussioner og meget brugbare kommentarer til en tidligere udgave af artiklen. Samtidig vil jeg takke deltagerne ved Neoliberalism in the Nordics seminar i Uppsala 2-3. september 2021 for ligeledes frugtbare spørgsmål og kommentarer.

2 Se bl.a. Jørgen Goul Andersen, "Operationen lykkedes, men lægen døde. Socialdemokratiets kriser fra Krag til Lykketoft," *Politica* 35, nr. 4 (2003): 413-432.

3 Niklas Olsen, "Velfærdsstatens krise og neoliberalismens indtog i Danmark i 1970'erne," *Slagmark*, nr. 74 (2016): 119-137.

skellige konservative kræfter stadig større gennemslagskraft med deres kamp imod indvandring og europæisk integration.⁴

De grundigste analyser af denne borgerlige renæssance har vist, at de borgerlige erobrede magten og vandt striden om de bærende ideer på velfærds- og udlændingeområdet ved at skitsere en konflikt mellem folket og eliten.⁵ Som Rune Lykkeberg har beskrevet, lykkedes de borgerlige ved afslutningen af det 20. århundrede med at fremstille en ny klassekamp mellem folk og elite, der udstillede store dele af kulturlivet og venstrefløjen som undertrykkere.⁶

Denne artikel bygger videre på disse analyser af de borgerliges forestillingsverden og viser til forskel fra de eksisterende analyser, at toneangivende borgerliges modstilling mellem folket og eliten kom til udtryk gennem en kritik af demokratiet. Mere specifikt hvilede den borgerlige renæssance på en demokratikritik, der angreb den i efterkrigstiden udbredte forståelse af demokrati som en livsform med vægt på samtale og individets dannelse til demokrati.

Artiklen fokuserer på de centrale borgerlige meningsdannere Søren Krarup, Bertel Haarder og Henning Fonsmark samt et udvalg af deres tekster fra slutningen af 1960'erne til begyndelsen af 1990'erne. Med udgangspunkt i Quentin Skinners begreb om de "innovative ideologer", anskuer artiklen i tre afsnit Krarup, Haarder og Fonsmark som aktører, der på hver sin vis ønskede at redefinere betydningen af demokratibegrebet og udfordrede gældende konventioner om begreberne folk og elite.⁷ Krarup, Haarder og Fonsmark repræsenterede forskellige dele af det borgerlige Danmark, trak på forskellige idealer for folkestyret og havde forskellige forslag

4 Johannes Andersen, *Stemmer fra højre* (Herning: Systime, 1988); Rune Engelbreth Larsen, *Det nye højre i Danmark* (København: Tiderne Skifter, 2001); Jørgen Goul Andersen, "Danmark: Fremskridtspartiet och Dansk Folkeparti," i *Från Le Pen till Pim Fortuyn*, red. Jens Rydgrén og Anders Widfelt (Malmö: Liber, 2004), 147-170.

5 Esben Schjørring og Michael Jannerup, *Værdikæmperne* (København: Gyldendal, 2018). Se også Uffe Østergaard, "Tanker om kulturkampen," i *Konfliktzonen Danmark*, red. Sissel Bjerrum Fossat, Rasmus Glenthøj og Lone Kølbe Martinsen (København: Gads forlag, 2018), 334-359.

6 Rune Lykkeberg, *Kampen om sandhederne* (København: Gyldendal, 2008).

7 Quentin Skinner, "Moralske principper og social forandring," i *Politik og historie*, red. Frank Beck Lassen & Mikkel Thorup (Hans Reitzels Forlag, 2009), 101-115. Se også Mikael Kuur Sørensen, "Den innovative ideolog i politisk historie. Mogens Glistrup som case," *Temp – Tidsskrift for historie*, nr. 8 (2014): 115-129.

til, hvordan demokratiet konkret kunne ændres samt hvilke demokratiske elementer i det eksisterende styre, der kunne styrkes.

Tidehvervspræsten Krarup var den mest betydningsfulde nationalkonservative tænkere og debattør i sidste halvdel af det 20. århundrede.⁸ Hans forståelse af demokrati og folk viste sig ved en kraftig kritik af den moderne udvikling, der især koncentrerede sig om velfærdsstaten og den intellektuelt og ideologisk styrede elite, der angiveligt undertrykte folket gennem et ønske om at opdrage dem til demokrati. Haarder opnåede som mangeårig minister en fremtrædende placering som ideologisk primus motor og erfaren politiker i Venstre.⁹ Haarder delte Krarups kritik af den intellektuelle elite, som han bl.a. så manifesterede sig i uddannelsessystemet. Som undervisningsminister arbejdede Haarder således for at minimere medarbejderindflydelse i uddannelsessystemet og for at introducere markedsmekanismer i den offentlige sektor, der kunne afvikle både politikernes og fagforeningernes magt. Fonsmark tilføjede et idehistorisk perspektiv til Krarups og Haarders kritik af velfærdsstaten, idet han argumenterede for, at udviklingen af velfærdsstaten hang indgående sammen med en forståelse af demokrati som et dannelsesprojekt.¹⁰ Han så dog i modsætning til Haarder mere skeptisk på mulighederne for at ændre velfærdsstaten og argumenterede i stedet for at indføre flere folkeafstemninger, der kunne kompensere for vælgernes magtoverdragelse til staten.

På trods af forskelligheder legitimerede de tre aktører deres velfærdsstatskritik ved at skildre folket som undertrykt og omskrive demokratibegrebet fra et begreb, der knyttede sig til sociale fremskridt og det enkelte menneskes dannelse, til en styreform med respekt for individets frihedsrettigheder.

SØREN KRARUP OG KAMPEN MOD DEMOKRATISMEN

Den borgerlige kritik af Socialdemokratiet og venstrefløjen skal ses på baggrund af den hastigt voksende velfærdsstat samt toneangivende intellektuelle og politikeres fortolkning af demokrati som en livsform i efterkrigstiden. Efter 1945 slog to ten-

8 Mikael Jalving, *Søren Krarup og hans tid* (København: People's Press, 2014).

9 Bertel Haarder, *Op mod strømmen* (København: Gyldendal, 2013).

10 Henrik Gade Jensen, "Et liberalt fyrtårn," *Berlingske Tidende*, 2. januar, 2007.

denser for demokratibegrebet igennem.¹¹ På den ene side mistede demokratibegrebet noget af sit mere radikale potentiale, idet især Socialdemokratiet nedtonede sammenhængen mellem demokratisering og nedbrydelsen af kapitalismen, som tidligere havde præget partiets demokratiopfattelse.¹² Efter krigen var demokrati således i højere grad et grundbegreb og en politisk, parlamentarisk styreform, som befolkningen samledes om. På den anden side betonedes politikere og intellektuelle i højere grad den enkelte borgers opdragelse til demokrati og dyrkelsen af demokratiet som livsform.¹³ Denne demokratitænkning var bl.a. præget af teologen Hal Koch, den kulturradikale Poul Henningsen og store dele af Socialdemokratiet herunder den mangeårige minister Julius Bomholt.¹⁴ Således var der blandt langt de fleste, også borgerlige, politikere i løbet af efterkrigstiden enighed om, at demokratiet udgjorde et samlingspunkt for danskerne, og at folket tillige ønskede demokratiseringer af en række samfundsområder.¹⁵ På den baggrund fik demokrati en fremtrædende placering i uddannelsessystemet med skolereformen i 1958, undervisningsvejledningen fra 1960, den såkaldte blå betænkning, og i særdeleshed i folkeskolens formålsparagraf fra 1975. Sidstnævnte indskrev, at folkeskolen forbedrede eleverne til medleven og medbestemmelse i et demokratisk samfund, og at skolens undervisning og hele dagligdag måtte bygge på åndsfrihed og demokrati. Målet for folkeskolens opdragelse var at gøre eleverne til demokratiske medborgere.¹⁶

11 Jesper Vestermark Køber, "En evig eller afsluttet kamp for demokrati," *Temp – tidsskrift for historie*, nr. 23 (2021): 105-127.

12 Karin Hansen og Lars Torpe, "Demokrati i Danmark – Socialdemokratisk set," Årbog for arbejderbevægelsens historie, nr. 13 (1983): 121-162.

13 Uffe Jakobsen, "Inventions and developments of democracy: the approach of conceptual history," *European Political Science*, nr. 9 (2010): 316-327.

14 Jesper Vestermark Køber, "The Democrat - Three Democratic Citizens in the Early Social Democratic Welfare State," i *Citizen Categories in the Danish Welfare State: From the Founding Epoch to the Neoliberal Era*, red. Jesper Vestermark Køber, Heidi Vad Jønsson og Niklas Olsen (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2021), 47-66.

15 Jesper Vestermark Køber, *Et spørgsmål om nærhed* (ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2017), 94-97.

16 Undervisningsministeriet, *Cirkulære om gennemførelse af lov om folkeskolen* (1975).

Demokratiet havde, som forfatteren Bjørn Poulsen skrev allerede i 1960 i *Ideernes krise i åndsliv og politik*, indtaget kristendommens plads som det konstituerende element i den kulturelle tænkning, nærmest som en uofficiel statsreligion.¹⁷

Omkring slutningen af 1960'erne begyndte flere intellektuelle imidlertid at kritisere demokratisynet bag den blå betænkning og reformerne af det danske skolesystem.¹⁸ Det gjaldt især tidehvervspræsten Søren Krarup, der ikke blot kritiserede den reformpædagogiske tænkning i skolen, men en lang række områder i velfærdsstaten, han mente var præget af idealiserede forståelser af demokrati. Krarups samfundskritik bundede i et tilhørsforhold til det teologiske fællesskab Tidehverv, der vendte sig imod oplysningstiden og tendensen til at videnskabeliggøre samfundslivet.¹⁹ Krarup udviklede denne kritik til mere specifikt at rette sig mod velfærdsstaten og det demokratisyn, han forbandt med velfærdsstatens fortalere. Fra de første offentlige publikationer i 1960'erne kritiserede Krarup venstrefløjen og de såkaldte kulturradikale for at betone individuel frigørelse på bekostning af de kollektive institutioner familien, skolen og nationen og for at bruge staten i et ideologisk forsøg på at skabe bedre mennesker.²⁰

I bogen *Demokratisme* fra 1968 konkretiserede han sin velfærdsstatskritik ved at lange ud efter en idealiseret forståelse af demokrati, som han fandt hos toneangivende intellektuelle i form af revyforfatteren, arkitekten og skribenten Poul Henningsen, lederen af Bernadotteskolen C.C. Kragh-Müller, forfatteren Villy Sørensen og teologen Jørgen Bøgh.²¹ De fire dyrkede, ifølge Krarup, på hver sin vis den demokratiske livsform og forvandlede derved demokrati fra at være et "parlamentarisk og praktisk program" til at være en livsanskuelse forbundet til en række værdibegreber som "harmonisk, tolerance, åbenhed, fordomsfrihed, menneskelighed."²²

Krarup opponerede mod et i hans øjne religiøst fænomen, der tilbad demokrati-begrebet og ligesom andre totalitære ideologier fordrede, at borgerne skulle opdra-

17 Bjørn Poulsen, *Ideernes Krise i Åndsliv og Politik* (København: Gyldendal, 1960), 5.

18 Se eksempelvis Mogens Hein, *Demokrati og opdragelse* (Viborg: Strubes Forlag, 1973).

19 Jalving, *Søren Krarup*, 119; Torben Bramming, "For ord har ingen værdi i sig selv," *Kritik*, nr. 188 (2008): 44-52.

20 Mikkel Thorup, "Den politiske højrefløj og 1968," i 68 *dengang og nu*, red. Morten Bendix Andersen og Niklas Olsen (København: Museum Tusculanums Forlag, 2004), 87-110.

21 Søren Krarup, *Demokratisme* (København: Gyldendal, 1968).

22 Krarup, *Demokratisme*, 11.

ges til bestemte måder at tænke på for at tage del i styret. I sin kritik af Poul Henningsen udpenslede han, hvordan den angivelige "totalitære demokratisme,"²³ som Henningsen angiveligt prædikede, anfægtede det enkelte menneskes frihed til at leve på eget ansvar, og hvordan den humanistiske tanke ender samme sted som nazismen: "Når den politiske kamp bliver forstået som en strid mellem livsanskuelser, placeres den i et plan, hvor den enes livsanskuelses sejr over den andens automatisk vil føre til omskoling og omvendelse iblandt den andens tilhængere."²⁴

Denne genbeskrivelse af demokratiet involverede en forståelse af folket som værende i en historisk kamp mod eliten, som gennem hele Danmarks parlamentariske historie havde forsøgt at manipulere dem. I *Tidehverv* beskrev han i 1967, hvordan den angivelige forgudelse af demokratiet allerede efter grundlovsændringen i 1915 havde presset Socialdemokratiet til et udvidet "kulturelt opdragelsesarbejde," nu hvor det politiske demokrati var opnået: "Folket skulle lære at blive demokrater, ikke blot politisk, men også psykologisk, i sind og skind, og demokratiet var ikke grundfæstet og altså ikke demokratisk i egentlig forstand, hævdede anklagerne, før denne proces var fuldført."²⁵ Fodfæste fik denne tanke, ifølge Krarup, dog først i efterkrigstiden, hvor kampen mod nazismen stod som en altoverskyggende fordring: "Demokrati i skolen, demokrati i hjemmet, demokrati på arbejdspladsen, demokrati i sjælelivet – det blev efterhånden anerkendte og populære slagord, og midlerne til deres virkeliggørelse begyndte at strømme."²⁶

Problemet strakte sig således ifølge Krarup ikke kun til det intellektuelle overlæg, men i efterkrigstiden til en hel generation, der i løbet af 1960'erne havde forblændet sig selv af ideologi og derfor intensiveret opbygningen af det såkaldte behandlersamfund, som han negativt betegnede velfærdsstaten. Krarup så således sit eget virke som et opgør med en overklasse af psykologer, lærere og pædagoger, der prægede folket med deres totalitære samfundsopfattelser: "I demokratiets epoke er det demokratiske princip blevet de demokratiske terapeuters uindskrænkede ret til for demokratiets skyld at drive deres terapi."²⁷ Krarup var en ivrig kritiker af

23 Krarup, *Demokratisme*, 16.

24 Krarup, *Demokratisme*, 23.

25 Søren Krarup, "Folkekirke og velfærdssamfund," *Tidehverv*, nr. 1-2 (1967): 19.

26 Krarup, "Folkekirke og velfærdssamfund," 19.

27 Krarup, *Demokratisme*, 10.

velfærdsstaten, fordi han mente, den udtrykte ideologernes behov for at ændre den konkrete virkelighed, og fordi den derved ikke kunne sætte grænser for sin egen magtudøvelse, men bredte sig til sfærer, som staten ikke skulle blande sig i herunder især familien.

Krarup var således ikke modstander af demokrati, men den fortolkning af demokrati, som ifølge ham gjorde demokratiet til en livsanskuelse frem for en politisk styreform. I 1973 skrev han:

Om man siger demokrati tusind gange, så er en sådan total ideologisering af demokratiet dog i total modsætning til det demokrati, der er en måde at fordele magten på, efter hvilken borgerne ikke underlægges en total magt, men bevarer friheden til at tænke, tro og tale.²⁸

Krarup anså dog ikke demokratismen og de manglende grænser for ideologiske strømninger som demokratiets eneste problemer. Problemet var også, at det politiske system skabte en modsætning mellem politikere og folket. I 1974 kritiserede han det parlamentariske demokrati, som han delvist gav skylden for, at grænserne for det politiske ikke blev sat i Danmark:

Forfatningskampens ulykke for Danmarks politiske udvikling har derfor bestået i, at den satte modsætning imellem folket og staten, imellem politikerne og statsmanden: Det blev til en politisk dyd i Danmark at være opportunist og føre sognerådspolitik. Resultatet ser vi i dag. 'Jeg tager mit og du tager dit, så får det hele intet.' På grund af Forfatningskampen kom det danske folkestyre til at udvikle sig i ufolkelig, småtskåren og demagogisk overbydende retning, under hvilken Danmarks opløsning begyndte at finde sted.²⁹

Opløsning var et nøgleord for Krarup, og han så i stigende grad 1968 som en afgørende begivenhed i den moderne Danmarkshistorie, som forstærkede politikernes og ideologernes angreb på folket. I bogen *Det tavse flertal* fra 1987 beskrev Krarup den gentagne konflikt mellem de elitære ideologer og folket, der udspillede sig under enevældens fald i 1848, under den russiske revolution i 1917 og ved ungdomsoprøret i 1968:

28 Søren Krarup, *Den danske dagligdag* (København: Stig Vendelkærs Forlag, 1973), 31.

29 Søren Krarup, *Fædreland og folkestyre* (København: Gyldendal, 1974), 30.

en række professionelle ideologer og ordgydere, uden fællesskab med folket og landet, der benytter en kaotisk situation til egne ideologiske formål og som først blæser på folket for siden - da de revolutionære har erobret magten over det - at terrorisere og til en vis grad udnytte folket.³⁰

Disse revolutionære, som bl.a. inkluderede den nationalliberale Orla Lehmann, stod ifølge Krarup i kontrast til folket:

Ude i folket levet det rodnet af erfaringer og traditioner, som knytter tilværelsen sammen og skaber hjem, familier, naboskaber og andre fundamentale fællesskaber, og tidspunktet er snart kommet, hvor man må bede politikerne, Orla Lehmanns efterfølgere, om at lade være med at foragte folket ved hele tiden at skulle reformere og forandre og frigøre det. Folket ved godt, hvad der er rigtigt og forkert.³¹

Fra 1980'erne skiftede han fokus fra kampen mod velfærdsstaten til kampen mod EF og i udpræget grad indvandringen til Danmark, som han mente truede landets fremtid, og som bekræftede ham i, at det moderne demokrati styrede folket mere end det styrede i overensstemmelse med folket.³² Hans syn på folket ændrede sig imidlertid ikke, og hans kritik af demokratiet havde allerede inspireret borgerlige aktører ud over kredsen omkring Tidehverv.

BERTEL HAARDER OG GRÆNSER FOR POLITIK

Krarup var en blandt flere samfundskritikere, der ved begyndelsen af 1970'erne betvivlede velfærdsstatens ideologiske og økonomiske fundament.³³ I 1973 vakte både økonomiprofessoren Jørgen S. Dichts bog *Den herskende klasse* og advokaten Mogens Glistrups skatteprotest stor opsigt med en tilsvarende, men noget anden elitekritik, der vendte sig imod væksten i antallet af offentligt ansatte.³⁴ Den unge

30 Søren Krarup, *Det tavse flertal. Konservative essays* (Tønder: Tidehvervs Forlag, 1987), 125.

31 Krarup, *Det tavse flertal. Konservative essays*, 126.

32 Jalving, *Søren Krarup*, 214.

33 Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen, "Det socialpolitiske idelandsskab," i *Velfærdsstaten i tidehverv*, red. Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2013), 76-84.

34 Jørgen S. Dich, *Den herskende klasse* (København: Borgen, 1973); Niklas Olsen, "Welfare state criti-

Bertel Haarder udsendte samme år sin velfærdsstatskritiske debutbog *Statskollektivism og spildproduktion*, hvor han på linje med Dich og Glistrup kritiserede bureaukratiets og de offentlige institutioners vækst.³⁵ Haarder lagde i denne og en række andre bøger vægt på, at borgerne skulle betragtes som forbrugere af de offentlige ydelser, og ønskede en bevægelse væk fra, hvad han forstod som en producentdrevet offentlig sektor til en mere forbrugerbestemt.³⁶

Som det følgende vil vise, var Haarders forståelse af velfærdsstatens problemer tæt forbundet til et ønske om at løse demokratiets krise, som han så på tre forskellige måder. For det første identificerede han et problem med de mange partier og den ustabile regeringssituation, som gjorde det vanskeligt at etablere flertalsregeringer i Danmark. For det andet forsøgte han at svække de offentlige medarbejdernes indflydelse på arbejdspladserne og samtidig etablere en større brugerstyring for at komme det såkaldte "institutionstyranni til livs". For det tredje kritiserede han på linje med Krarup politikernes idealiserede forståelse af politik og demokrati, der ikke satte grænser for statens handlerum. Haarder opfattede på samme måde som Krarup folket for at være under et ideologisk angreb og mente, at truslen særligt kom fra venstrefløjen herunder visse offentligt ansatte og deres faglige organisationer.

Fra sit udgangspunkt videreførte han Jørgen S. Dichts angreb på offentlige ansatte og den indflydelse, deres vækst og organisering gav dem på dansk politik. I bogen *Midt i en klynketid* fra 1980 problematiserede han, at de faglige organisationer havde en større medlemsskare end de politiske partier, og at de angiveligt havde udviklet sig fra at være et nødvendigt forsvar af de udbyttede til at indtage en tyrannisk plads i det politiske system: "De startede som den lille mands beskytter mod håndsværksmestre og finansfyrster, som udbyttede arbejdskraften [...] I dag er behovene mere tvivlsomme – ofte kunstligt skabt af gratisprincippet og professionelle personalegruppers ambitioner på egne og andres vegne."³⁷

cism as elite criticism in 1970s Denmark," i *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, Aspirations*, red. Johan Östling, Niklas Olsen and David Larsson Heidenblad (London and New York: Routledge, 2020), 111-126.

35 Bertel Haarder, *Statskollektivism og spildproduktion* (København: Bramsen & Hjort, 1973).

36 Olsen, "Velfærdsstatens krise."

37 Bertel Haarder, *Midt i en klynketid* (København: Forum, 1980), 15.

I forsøget på at fravriste magten fra de faglige organisationer, ønskede han at ændre det parlamentariske system, så regeringen fik større muligheder for at regere. Han advokerede for et tokammersystem og roste det engelske system, hvor regeringen altid havde et klart flertal, og som ifølge Haarder ikke førte til yderligheder.³⁸ Samtidig anbefalede han at hæve spærregrænsen for at forhindre mindretalsregeringer og gøre det nemmere at placere et politisk ansvar:

Lad os begrave det vrøvl om det samarbejdende folkestyre, der blev til som et radikalt slagord i en bestemt taktisk situation, og som er skyld i den sump af centrisme, som vi nu i årevis har stukket i til halsen.³⁹

Han lagde derved afstand til et af de stærke idealer, det samarbejdende folkestyre, som Socialdemokrater og radikale knyttede til det danske demokrati. Haarder nedtonede sidenhen dette angreb på den parlamentariske tradition og arbejdede i højere grad for at stække de offentlige ansattes indflydelse.

Da den borgerlige regering i 1982 overtog magten i Danmark, indvarslede det en ny epoke i den politiske danmarkshistorie. I forsøget på at nedbringe den omfattende gæld til udlandet og tæmme den offentlige sektors vækst, iværksatte regeringen en reformproces af velfærdsstaten, som de efterfølgende regeringer videreførte.⁴⁰ En af metoderne var at indføre markedsmekanismer i den offentlige sektor, indføre bloktilskud til kommunerne og give større valgfrihed til borgerne. Kendetegnende for udviklingen af konkurrencestaten, eller den neo-weberianske stat som historikere og politologer har navngivet den nye type velfærdsstat, var det kontinuerlige fokus på reformer, der indførte konkurrenceprincipper og andre markedslignende tiltag.⁴¹

Efter at Haarder i 1982 overtog posten som undervisningsminister, søsatte han flere initiativer for at ændre på det socialdemokratiske uddannelsessyn og konkreti-

38 Haarder, *Midt i en klynketid*, 146.

39 Haarder, *Midt i en klynketid*, 151.

40 Carsten Greve og Niels Ejersbo, *Moderniseringen af den offentlige sektor*, 3. reviderede udgave (København: Akademisk Forlag Business, 2014).

41 Ove K. Pedersen, *Konkurrencestaten* (København: Hans Reitzels Forlag, 2011); Christopher Pollitt og Geert Bouckaert, *Public management reform: A comparative analysis-new public management, governance, and the neo-Weberian state* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

sere, hvordan udviklingen fra en producentstyret til en brugerstyret offentlig sektor kunne lade sig gøre. Ifølge Haarder var brugerne af skolen ikke lærere eller elever, men forældre, hvorfor han gennemførte større forældremedbestemmelse på bekostning af medarbejderindflydelse. Han nedlagde Det Centrale Uddannelsesråd, hvor lærere og uddannelsespolitiske eksperter havde rådgivet regeringen, og som i 1978 udarbejdede den fra borgerligt hold heftigt udskældte uddannelsespolitiske redegørelse U-90.⁴² I stedet for det faste råd iværksatte Haarder forskellige ad-hoc-kommissioner sammensat af ministeriet.

I begyndelsen af 1990'erne ændredes reglerne for både folkeskoler og gymnasier vedrørende medarbejderindflydelse. Skoleledernes rolle blev styrket, og der blev indført skolebestyrelser, hvor forældrene fik medbestemmelse. Disse tiltag var en forlængelse af hans kritik af offentligt ansattes indflydelse og handlede i hans egen selvforståelse om at styrke demokratiet på bekostning af medarbejderdemokratiet. For Haarder var medarbejderindflydelsen negativ og faldt i forlængelse af hans kritik af organisationernes indflydelse på væksten i den offentlige sektor og medarbejderfællesskabet på de enkelte arbejdspladser og uddannelsessteder. I et uddannelsespolitisk kampskrift i 1988 lancerede han et såkaldt *Perestrojka* i uddannelsessystemet for derved at understrege den angivelige forbindelse mellem Sovjetunionens totalitære kommunisme og den socialdemokratiske danske velfærdsstat.⁴³ Frem for medarbejderindflydelse styrkede Haarder lederens rolle, og med klar adresse til demokratisynet udtalte han under forhandlinger i Folketinget i 1988:

Jeg vil gerne tage afstand fra forslaget om kollektiv ledelse af skolerne. Jeg mener for det første, at vi har gjort nogle erfaringer med kollektiv ledelse, som gør, at vi ikke længere kan betragte kollektiv ledelse som et fremskridt, som en fremtidsvision, som noget, der er nærmest en naturlig forlængelse af enhver demokratisk tankegang. I dag er vi blevet klar over, at dårlig ledelse måske er demokratiets værste fjende.⁴⁴

42 Det Centrale Uddannelsesråd. *U 90: samlet uddannelsesplanlægning frem til 90'erne* (Undervisningsministeriet, 1978).

43 Bertel Haarder, "Perestrojka i uddannelsessystemet," *Uddannelse* 8 (1988).

44 *Folketingstidende 1987-1988: Forhandlingerne*, spl. 7130.

Centralt for Haarder stod kritikken af den tiltagende offentlige indflydelse på forskellige politikområder. I bogen *Grænser for politik* fra 1990 beskrev Haarder, hvordan perioden i 1880'erne, hvor det politiske system var handlingslammet af provisorisk lovgivning, samtidig var en periode, hvor iderigdom og virkelyst blomstrede. Denne konstatering brugte han som argument for, at jo mindre politik jo bedre beslutninger:

Det er forbløffende og tankevækkende, at aldrig har det spiret og groet bedre i Danmark end i den periode, hvor der intet skete på Christiansborg! Da var der nemlig ingen, der sad og ventede på, at det offentlige skulle tage affære.⁴⁵

Bogen var en retorisk omskrivning, der spejlede sig i bogen *Grænser for vækst* fra 1972, der havde påvirket miljøbevægelsen og forudså en dystre fremtid for menneskeheden.⁴⁶ Haarder var imidlertid ikke optaget af dommedagsprofetier, men argumenterede i stedet for, at fremskridtet ville komme, når der blev sat grænser for statsmagten, og flere områder blev taget ud af den politiske sfære og overladt til den private:

Jo flere ordninger, der er indført i folkestyrets navn, jo mindre indflydelse har folket fået. Nu skal vi vende det om og sige: Jo mindre politik, jo mere demokrati [...] Vi skal vende os af med den tankegang, at noget bliver mere demokratisk af at blive afgjort ved afstemninger i politiske forsamlinger.⁴⁷

Ifølge Haarder bestod problemet for demokratiet i, at politikerne bestemte for meget, og han ønskede at mindske de politikområder, som politikerne og derved det repræsentative demokrati kunne mene noget om og reagere på. Denne forståelse af politik overfor markedet minder i nogen grad om visse neoliberales argumenter for at indskrænke politik og erstatte det traditionelle demokrati med markedet.⁴⁸ Haar-

45 Bertel Haarder, *Grænser for politik* (København: Gyldendal, 1990), 14.

46 Bertel Haarder, "Friere, rigere, rimeligere," i *Mulighedernes samfund*, red. Bertel Haarder, Tom Høyem og Per Stig Møller (København: Gyldendal, 1985), 52-61.

47 Haarder, *Grænser for politik*, 61.

48 William Davies, *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition* (Los Angeles: SAGE, 2014); Thomas Biebricher, "Neoliberalism and Democracy," *Constellations* 22, nr. 2

der trak dog kun i begrænset omfang på direkte inspiration fra neoliberale, idet han byggede sin liberale ideologi på en grundtvigiansk, kristen samfundsforståelse. Helt centralt for Haarders forståelse af demokrati stod opgøret med de tendenser, han opfattede som ideologier, og han delte på visse stræk Krarups kritik af ideologierne. I bogen *Mulighedernes samfund* fra 1985 roste han Krarup for at gå op imod "alt vrøvlet i den pædagogiske og den politiske debat."⁴⁹ Få år senere i 1988 fremhævede han i et interview til portrætbogen *Søren Krarup* kampen imod ideologi som Krarups væsentligste bidrag til debatten:

Det er noget af det positive hos Søren Krarup. Han bekæmper alle ideologier. Han bekæmper også enhver religion, der indeholder ideologier. Han fastlår jo, at kristendommen ikke er en ideologi eller en religion, men svaret på alle ideologier og religioner. Og det er meget centralt at få sagt. Og hvis dit næste spørgsmål er, om jeg som Liberal ikke er ideolog, så er svaret nej, nej og atter nej. Min liberalisme bygger netop på det fundament, at Gud er skjult, og at ingen har adgang til åbenbaringer, der giver dem lov til at gøre sig til herre over andre mennesker.⁵⁰

Den gennemgående kritik af ideologi prægede også bogen *Grænser for politik*, hvori Haarder fremførte budskabet, at det danske samfund skulle "aflægge den tankegang, at samfundet skal omskabe og frelse mennesket."⁵¹ Derved sigtede han til et opgør med teoretiske ideer, der angiveligt ville omskabe mennesker. Helt konkret nævnte han i senere bøger Hal Koch, hvis ønske om at opdrage folk til demokrati, Haarder frygtede, ville gøre demokrati til en fangelejr, hvor der kun var plads til Kochs egen definition af demokrati.⁵² I bogen *Den bløde kynisme* fra 1997 kritiserede han dem, der fulgte Kochs demokratibegreb for at være missionerende:

(2015): 255-266; Jacob Jensen, *The Marketizers: Public Choice and the Origins of the Neoliberal Order* (London: Goldsmiths Press, 2022).

49 Bertel Haarder, "Holdninger, jeg mødte," i *Mulighedernes samfund*, red. Bertel Haarder, Tom Høyem og Per Stig Møller (København: Gyldendal, 1985), 122.

50 Birgit Hageneier, *Søren Krarup: Mod strømmen? Et portræt* (Højbjerg: Hovedland, 1988), 64.

51 Haarder, *Grænser for politik*, 11.

52 Bertel Haarder, "Demokrati er ikke samtale," i *Demokrati 40 indlæg*, red. Søren Bald, Peter la Cour og Steen Nepper Larsen (Krogerup: Krogerup Højskole, 1996), 44.

Demokrati er i vor åndløse tid blevet erstatningsreligion, en fetisch, et mantra, en undertrykkende ideologi, der ikke lader sig nøje med demokratiske spilleregler og afstemninger, men kræver sjælens underkastelse for den demokratiske samtale og for en enighed og forståelse, der formodes at udspringe deraf.⁵³

Haarders demokratikritik lå således i klar forlængelse af Krarups, og som næste afsnit vil vise, udgjorde netop Hal Kochs demokratibegreb en central del af Henning Fonsmark demokratikritik.

HENNING FONSMARK OG DEN SUVERÆNE VÆLGER

I 1990, omkring samtidig med at Haarder beskrev sin vision om at sætte grænser for politik, udsendte den mangeårige redaktør og borgerlige kritiker Henning Fonsmark bogen *Historien om den danske utopi*.⁵⁴ Bogen var et kampskrift vendt mod de dominerende politiske og kulturelle kræfter i den danske efterkrigstid og blev et referencepunkt for mange borgerlige velfærdsstatskritikere.⁵⁵ I lighed med og til dels inspireret af Krarup anklagede Fonsmark efterkrigstidens dominerende kulturpolitikere og intellektuelle for at moralisere og forvrænge demokratiets indhold. Fonsmark havde som redaktør på en række store borgerlige dagblade bl.a. *Perspektiv*, *Berlingske Aftenavis* (senere *Weekendavisen*), *Berlingske Tidende* og *Børsen* udfoldet sin velfærdsstatskritik siden 1960'erne. I 1974 beskrev han i artiklen "En frontberetning fra efterkrigsårenes kulturrevolution" fra 1974, hvordan Danmark i løbet af 1960'erne "gik i stykker," fordi venstrefløjens dominans i kulturlivet, medierne og uddannelsesinstitutioner ændrede fundamentalt ved samfundets grundpiller.⁵⁶

Det var dog først i 1990 med *Historien om den danske utopi*, at han nåede ud til en bredere skare og etablerede sig som en af de indflydelsesrige borgerlige kritikere. Bogen leverede en historisk gennemgang af efterkrigstidens kultur- og demokrati-

53 Bertel Haarder, *Den bløde kynisme – og selvbedraget i Tornerose-Danmark* (København: Gyldendal, 1997), 100.

54 Henning Fonsmark, *Historien om den danske utopi* (København: Gyldendal, 1990).

55 Se eksempelvis Søren Pinds lovprisning i Mikkel Bording, "Jeg æder alle genrer," *Information*, 23. februar, 2008.

56 Henning Fonsmark, "En frontberetning fra efterkrigsårenes kulturrevolution," *Avisen mellem fortid og fremtid* (København: Det Berlingske Hus, 1974), 119-150.

tænkning, der støttede både Krarups og Haarders demokratikritik. Ligesom Haarder og til dels Krarup ønskede Fonsmark at redde det repræsentative demokrati fra ideologiseringen af begrebet, og for ham udgjorde velfærdsstaten en stadig større udfordring for demokratiet. Kernen i Fonsmarks kritik af det moderne danske demokrati var, at selve demokratiet, vælgernes ret til at forkaste et styre de ikke bryder sig om, på grund af velfærdsstatens størrelse var besværliggjort i en sådan grad, at han anså det for værende umuligt. Med henvisning til udviklingen af velfærdsstaten i 1960'erne skrev han:

Det politiske demokrati havde fået det besynderlige problem på halsen, at en majoritet af dets deltagere var blevet inhabile. Det ord ville være brugt om en lignende tilstand i ethvert andet sammenligneligt system. Og dets konsekvens var på en måde det politisk geniale ved den danske velfærdsdemokratiske model. Jo mere den blev bygget op, desto mere cementerede den sin egen position. Den kunne til sidst ikke afskaffes ved hjælp af det politiske demokrati.⁵⁷

Som begrundelse for den dystre proklamation, henviste han til, at mere end 60% af vælgerne i 1988 var afhængige af offentlige ydelser enten som ansatte eller modtagere af en velfærdsydelse. For at forstå, hvordan det var lykkedes politikerne at etablere denne velfærdsstat, fokuserede Fonsmark ikke ulig Krarup og Haarder på den tidligere efterkrigstid, og de begrundelser som førende personligheder inden for det såkaldt kulturradikale miljø, højskolebevægelsen og Socialdemokratiet brugte om indførelsen af velfærdsstatens skole- og kulturpolitik. Ifølge Fonsmark var fællesmængden for de forskellige grupperinger, at de ønskede, at deltagerne i demokratiet besad bestemte kvalifikationer, og da disse kvalifikationer ikke var medfødte, måtte befolkningen løbende uddannes og opdrages af statsmagten. Med andre ord udgjorde demokratiet i velfærdsstatens epoke, ifølge Fonsmark, et ønske om et bestemt idealsamfund, og ligesom Haarder argumenterede han for, at problemet med demokratiet som livsform var, at politikerne som konsekvens af denne tankegang ikke satte grænser for de områder, der kunne politiseres, og derved heller ikke for statsmagtens vækst. Fonsmark tilskrev især Hal Koch, som netop personificerede to ud af de tre grupperinger, udbredelsen af det såkaldte velfærdsdemokrati. Som forstander på Krogerup Højskole og ægtefælle til en Socialdemokratisk

⁵⁷ Fonsmark, *Historien om den danske utopi*, 82.

minister, knyttede Koch bånd til både højskolebevægelsen og Socialdemokratiet og fik derved, ifølge Fonsmark, en central placering som det ideologiske fyrtårn for udbredelsen af det såkaldte velfærdsdemokrati, der satte lighedstegn mellem idealet om velfærdssamfundet og demokrati.⁵⁸

I årene efter *Historien om den danske utopi*s store udbredelse, skrev Fonsmark flere bøger og artikler, hvor han redegjorde for et alternativt demokratibegreb, som han så i opposition til velfærdsdemokratiet. I bogen *Den suveræne dansker* fra 1991 argumenterede han for individets suverænitet og det politiske demokratis afgrænsninger. Ifølge Fonsmark var det demokratiets opgave at træffe de afgørelser, som angik kollektivet og fællesskabet. Men samtidig var det nødvendigt, at staten ikke overtog den suverænitet, som vælgerne havde.⁵⁹ Med fremkomsten af velfærdsstaten havde det offentlige påtaget sig opgaver og serviceydelser, som børnepasning og uddannelse, der ifølge Fonsmark ikke kunne kvalificeres som kollektive goder, men skabte en monopoltilstand på områder, hvor den individuelle suverænitet ikke behøvede at blive afskåret.⁶⁰

Fonsmark havde ikke meget blik for tanker om at markedsføre den offentlige sektor, som Haarder og ligesindede liberale promoverede. Således opponerede han både mod tendensen til at skabe konkurrence på serviceområder i det offentlige og det politiske ønske om selvforvaltning, som kendetegnede Haarder. Ifølge Fonsmark ville det i sidste ende være kunstigt og dyrt at etablere en konkurrence mellem eksempelvis offentlige og private børnehaver, når det offentlige fortsat skulle finansiere nogle af dem.⁶¹ Han kritiserede også tendenserne til at skabe større selvforvaltning i form af medarbejderstyre eller forbrugermedbestemmelse i den offentlige sektor. Hvor Haarder argumenterede for, at forældrevalg i skoler og institutioner kunne bekæmpe det angivelige eksperttyranni, stillede Fonsmark sig skeptisk over for tiltaget, da ansvaret for den offentlige service ikke for alvor flyttede med ud til forældrene, men ville vedblive at være en offentlig institution.

⁵⁸ Fonsmark, *Historien om den danske utopi*, 359.

⁵⁹ Henning Fonsmark, *Den suveræne dansker: Et idépolitisk essay om det optimale demokrati* (København: Gyldendal, 1991), 45-46.

⁶⁰ Fonsmark, *Den suveræne dansker*, 92-97.

⁶¹ Fonsmark, *Den suveræne dansker*, 96.

I forlængelse af hans kritiske opfattelse af det såkaldte velfærdsdemokrati klar gjorde han, at det var demokratiets grundidé, at de kollektive afgørelser kun havde folket som helhed at forholde sig til, hvis de skulle kaldes demokratiske.⁶² I det perspektiv var det ikke gyldigt at kræve bestemte kvalifikationer af vælgerne, men at have en tiltro til at folket kunne varetage det ansvar, som fulgte med demokratiet. I et bidrag til bogen *På sporet af den nye grundlov* argumenterede han i 1992 i forlængelse heraf for at udvikle brugen af folkeafstemninger. Med grundlovsændringen i 1953 opstod muligheden for folkeafstemninger som en kompensation for afskaffelsen af andetkammeret Landstinget, og set i det perspektiv udgjorde folkeafstemninger en konservativ garanti.

Fonsmark mente dog ikke, at folkeafstemninger skulle bruges, fordi folket i bund og grund var konservative og ville fravælge nye tiltag. Han så det som en principiel nødvendighed i takt med, at Danmark knyttede et mere tæt samarbejde i internationale eller tværnationale fora, og det angivelige misforhold mellem Folketinget og regeringen blev yderligere blotlagt. Med misforhold tænkte Fonsmark ligesom Harader på den danske tradition for mindretalsregeringer og mange småpartier, som forhindrede en mere effektiv regeringsførelse. I takt med Danmarks integration i EF mente Fonsmark, at Folketinget og regeringen nødvendigvis måtte styrke deres kompetencer ved indførelsen af et system, der gjorde flertalsregeringer hyppigere. At tilstræbe flertalsregeringer ville kræve ændringer i valgloven, der favoriserede de større partier og indførte en regel om konstruktivt mistillidsvotum, der i modsætning til den danske praksis indebar, at et Folketingsflertal, der udtrykker mistillid til regering, samtidig skal kunne støtte en anden regering.⁶³ Folkeafstemninger var således en såkaldt nødværge-mekanisme: "Bliver folkerepræsentationen generelt styrket på vælgernes bekostning, giver det mening, at denne indskrænkning i vælgersuveræniteten afbødes med et institut, der giver større adgang til et specifikt folkeligt modspil."⁶⁴ For Fonsmark var politik et nulsumsspil.

62 Henning Fonsmark, "Om folkeafstemninger i det repræsentative demokrati," i *På sporet af den nye grundlov*, red. Niels Helveg Petersen (København: Gyldendal, 1992), 73.

63 Fonsmark, *Den suveræne dansker*, 116.

64 Fonsmark, "Om folkeafstemninger i det repræsentative demokrati," 75.

PERSPEKTIV

Som artiklen har vist, delte de tre toneangivende borgerlige Krarup, Haarder og Fonsmark en vision om at sætte klarere grænser for politikernes handlerum og om at redefinere demokratibegrebet. Således kombineredes de liberale ønsker om at markedsliggøre den offentlige sektor med et konservativt modoplysningsprojekt for at bekæmpe venstrefløjens udvidede demokratisyn.⁶⁵ Fælles for deres forestillingsunivers var kritikken af den såkaldte "demokratisme" og fremhævelsen af folket som et offer for en politisk, uddannelses- og kulturel velfærdsstatselites visioner for at omforme samfundet. Alle tre problematiserede det eksisterende demokrati og anskuede den senere danmarkshistorie som en konflikt mellem folket og eliten blandt politikerne, de offentligt ansatte og i fagforeningerne samt kulturlivet.

Afslutningsvist kan det diskuteres, i hvor høj grad denne demokratikritik kan vurderes som udtryk for populisme. Den borgerlige fortælling involverede populistiske elementer i den forstand, at fremstillingen præsenterede dem selv som repræsentanter for folket, der i årevis havde været undertrykte af en kulturel overklasse.⁶⁶ Opfattelsen af, at en kulturel og politisk elite undertrykte folket, lå også til grund for store dele af selvfortællingen om den senere borgerlige valgsejr i 2001. Illustrativt kaldte Krarup dette valg for et systemskifte, da folket ifølge ham vendte sig mod den politiske klasse, der havde domineret dansk politik siden systemskiftet i 1901.⁶⁷ Et centralt omdrejningspunkt for de aktuelle diskussioner af populisme er forholdet til demokrati, hvor populismen bl.a. er beskrevet som en trussel mod de liberale demokratiers liberale elementer som individuelle rettigheder, magtadskillelse og pluralisme.⁶⁸ Samlingspunktet for de borgerlige var dog ikke kritikken af de liberale elementer, men de deltagelsesdemokratiske værdier, som blev udviklet i efterkrigstiden. De begræd således alle udviklingen i efterkrigstiden, hvor venstrefløjen angi-

65 Mikkel Thorup, *Fornuftens perversion* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2008), 116; Mitchel Dean, "Neo-liberalism as counter-enlightenment cultural critique," i *Displacement of Social Policies*, red. Sakari Hänninen (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 1998), 198-226.

66 Ernesto Laclau, *On Populist Reason* (London and New York: Verso, 2005); Cas Mudde, "The Populist Zeitgeist," *Government and Opposition* 39, nr. 4 (2004): 541-563; Margaret Canovan, "Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy," *Political Studies*, XLVII (1999): 2-16.

67 Søren Krarup, *Systemskiftet* (København: Gyldendal, 2006).

68 Allan Dreyer Hansen, "Populisme: forvrængning af demokratiet, tynd moralsk ideologi eller det politisk ontologi?," *Agora*, nr. 1-2 (2020): 33-60.

veligt havde held til at ideologisere danskerne og forandre forståelsen af demokrati ved at betone demokrati som en livsform frem for et parlamentarisk system. Set i det perspektiv må den borgerlige renæssance forstås som en kamp mod venstrefløjens ønsker om at transformere samfundet, der involverede en specifik kritik af et demokratisyn, der prægede efterkrigstidens samfundsdebat.

BIBLIOGRAFI

- Andersen, Johannes. *Stemmer fra højre – om Søren Krarup, nynazisterne og alle de andre*. Herning: Systime, 1988.
- Andersen, Jørgen Goul. "Operationen lykkedes, men lægen døde. Socialdemokratiets kriser fra Krag til Lykketoft." *Politica* 35, nr. 4 (2003): 413-432. <https://doi.org/10.7146/politica.v35i4.69712>
- . "Danmark: Fremskridtspartiet och Dansk Folkeparti." I *Från Le Pen till Pim Fortuyn*, redigeret af Jens Rydgren og Anders Widfelt, 147-170. Malmø: Liber, 2004.
- Biebricher, Thomas. "Neoliberalism and Democracy." *Constellations* 22, nr. 2 (2015): 255-266. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12157>
- Bording, Mikkel. "Jeg æder alle genrer." *Information*, 23. februar, 2008.
- Bramming, Torben. "For ord har ingen værdi i sig selv – oplysningskritikken i Tidehverv." *Kritik*, nr. 188 (2008): 44-52.
- Canovan, Margaret. "Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy." *Political Studies*, XLVII (1999): 2-16. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00184>
- Davies, William. *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*. Los Angeles: Sage, 2014. <https://doi.org/10.4135/9781473906075>
- Dean, Mitchel. "Neo-liberalism as counter-enlightenment cultural critique." I *Displacement of Social Policies*, redigeret af Sakari Hänninen, 198-226. Jyväskylä: University of Jyväskylä, 1998.
- Det Centrale Uddannelsesråd. *U 90: samlet uddannelsesplanlægning frem til 90'erne*. Undervisningsministeriet, 1978.
- Dich, Jørgen S. *Den herskende klasse*. København: Borgen, 1973.
- Folketingstidende 1987-1988: Forhandlingerne*, spl. 7130.
- Fonsmark, Henning. "En frontberetning fra efterkrigsårenes kulturrevolution." I *Avisen mellem fortid og fremtid*, 119-150. København: Det Berlingske Hus, 1974.
- . *Historien om den danske utopi – Et idépolitisk essay om danskernes velfærdsdemokrati*. København: Gyldendal, 1990.

- . *Den suveræne danske: Et idépolitisk essay om det optimale demokrati*. København: Gyldendal, 1991.
- . “Om folkeafstemninger i det repræsentative demokrati.” I *På sporet af den nye grundlov*, redigeret af Niels Helveg Petersen, 68-78. København: Gyldendal, 1992.
- Greve, Carsten og Niels Ejersbo. *Moderniseringen af den offentlige sektor*. København: Akademisk Forlag Business, 2014.
- Hageneier, Birgit. *Søren Krarup: Mod strømmen? Et portæt*. Højbjerg: Hovedland, 1988.
- Hansen, Allan Dreyer. “Populisme: forvrængning af demokratiet, tynd moralsk ideologi eller det politiskes ontologi?” *Agora*, nr. 1-2 (2020): 33-60. <https://doi.org/10.18261/ISSN1500-1571-2020-01-02-03>
- Hansen, Karin og Lars Torpe. “Demokrati i Danmark – Socialdemokratisk set.” Årbog for arbejderbevægelsens historie, nr. 13 (1983): 121-162.
- Hein, Mogens. *Demokrati og opdragelse*. Viborg: Strubes Forlag, 1973.
- Haarder, Bertel. *Statskollektivism og spildproduktion – om årsagerne til overforbruget, skatteplyndringen, institutionernes tyranni og det tiltagende misbrug af vore ressourcer*. København: Bramsen & Hjort, 1973.
- . *Midt i en klynketid*. København: Forum, 1980.
- . “Friere, rigere, rimeligere.” I *Mulighedernes samfund*, redigeret af Bertel Haarder, Tom Høyem og Per Stig Møller, 52-61. København: Gyldendal, 1985.
- . “Holdninger, jeg mødte.” I *Mulighedernes samfund*, redigeret af Bertel Haarder, Tom Høyem og Per Stig Møller, 121-138. København: Gyldendal, 1985.
- . “Perestrojka i uddannelsessystemet.” *Uddannelse* 8 (1988): 555-578.
- . *Grænser for politik*. København: Gyldendal, 1990.
- . “Demokrati er ikke samtale.” I *Demokrati 40 indlæg*, redigeret af Søren Bald, Peter la Cour og Steen Nepper Larsen, 41-45. Krogerup: Krogerup Højskole, 1996.
- . *Den bløde kynisme – og selvbedraget i Tornerose-Danmark*. København: Gyldendal, 1997.
- . *Op mod strømmen – Med højskolen i ryggen*. København: Gyldendal, 2013.
- Jakobsen, Uffe. “Inventions and developments of democracy: the approach of conceptual history,” *European Political Science*, nr. 9 (2010): 316-327. <https://doi.org/10.1057/eps.2010.31>
- Jalving, Mikael. *Søren Krarup og hans tid*. København: People’s Press, 2014.
- Jensen, Henrik Gade. “Et liberalt fyrtårn.” *Berlingske Tidende*, 2. januar, 2007.
- Jensen, Jacob. *The Marketizers: Public Choice and the Origins of the Neoliberal Order*. London: Goldsmiths Press, 2022.
- Krarup, Søren. “Folkekirke og velfærdssamfund,” *Tidehverv*, nr. 1-2 (1967): 15-19.

- . *Demokratisme*. København: Gyldendal, 1968.
- . *Den danske dagligdag*. København: Stig Vendelkærs Forlag, 1973.
- . *Fædreland og folkestyre: En kritik af Danmarks nyere historie*. København: Gyldendal, 1974.
- . *Selvbesindelse*. København: Gyldendal, 1976.
- . *Det tavse flertal. Konservative essays*. Tønder: Tidehvervs Forlag, 1987.
- . *Systemskiftet: I kulturkampens tegn*. København: Gyldendal, 2006.
- Køber, Jesper Vestermark. *Et spørgsmål om nærhed*. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2017.
- . "The Democrat - Three Democratic Citizens in the Early Social Democratic Welfare State." I *Citizen Categories in the Danish Welfare State: From the Founding Epoch to the Neoliberal Era*, redigeret af Jesper Vestermark Køber, Heidi Vad Jønsson og Niklas Olsen, 47-66. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2021.
- . "En evig eller afsluttet kamp for demokrati." *Temp- Tidsskrift for historie*, nr. 23 (2021): 105-127.
- Laclau, Ernesto. *On Populist Reason*. London and New York: Verso, 2005.
- Larsen, Rune Engelbreht. *Det nye højre i Danmark*. København: Tiderne Skifter, 2001.
- Lykkeberg, Rune. *Kampen om sandhederne: om det kulturelle borgerskabs storhed og fald*. København: Gyldendal, 2008.
- Mudde, Cas. "The Populist Zeitgeist." *Government and Opposition* 39, nr. 4 (2004): 541 – 563. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- Olsen, Niklas. "Velfærdsstatens krise og neoliberalismens indtog i Danmark i 1970'erne." *Slagmark*, nr. 74 (2016): 119-137.
- . "Welfare state criticism as elite criticism in 1970s Denmark." I *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, Aspirations*, redigeret af Johan Östling, Niklas Olsen og David Larsson Heidenblad, 111-126. London and New York: Routledge, 2020. <https://doi.org/10.4324/9781003019275-9>
- Pedersen, Ove. K. *Konkurrencestaten*. København: Hans Reitzels Forlag, 2011.
- Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen. "Det socialpolitiske idelandskab." I *Velfærdsstaten i tidehvert*, redigeret af Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen, 73-136. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2013.
- Pollitt, Christopher og Geert Bouckaert. *Public management reform: A comparative analysis-new public management, governance, and the neo-Weberian state*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Poulsen, Bjørn. *Ideernes Krise i Åndsliv og Politik*. Gyldendal, 1960.

Schjørring, Esben og Michael Jannerup. *Værdikæmperne – Slaget om danskernes sjæl: VK-regeringerne 2001-2011*. København: Gyldendal, 2018.

Skinner, Quentin. "Moralske principper og social forandring." I *Politik og historie*, redigeret af Frank Beck Lassen og Mikkel Thorup, 97-115. København: Hans Reitzels Forlag, 2009.

Sørensen, Mikael Kuur. "Den innovative ideolog i politisk historie. Mogens Glistrup som case." *Temp – Tidsskrift for historie*, nr. 8 (2014): 115-129.

Thorup, Mikkel. "Den politiske højrefløj og 1968." I *68 dengang og nu*, redigeret af Morten Bendix Andersen og Niklas Olsen, 87-110. København: Museum Tusculanums Forlag, 2004.

———. *Fornuftens perversion: modoplysning og 200 års krig mod fornuftens herredømme*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2008.

Undervisningsministeriet. *Cirkulære om gennemførelse af lov om folkeskolen*, 1975.

Østergaard, Uffe. "Tanker om kulturkampen: Et deltagerobservatørperspektiv på, hvordan de professionelle historikere tabte kampen om fortolkningen af historien." I *Konfliktzonen Danmark*, redigeret af Sissel Bjerrum Fossat, Rasmus Glenthøj og Lone Kølle Martinsen, 334-359. København: Gads forlag, 2018.